

НАУЧНО ДРУШТВО ЗА НЕГОВАЊЕ
И ПРОУЧАВАЊЕ СРПСКОГ ЈЕЗИКА
БЕОГРАД

СТУДИЈЕ СРПСКЕ И СЛОВЕНСКЕ
Серија I, год. XVII

КАТЕДРЕ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИКШИЋ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ
БАЊА ЛУКА

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НОВИ САД

ФИЛОЛОШКО-УМЕТНИЧКИ ФАКУЛТЕТ
КРАГУЈЕВАЦ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
НИШ

СРПСКИ ЈЕЗИК

XVII

Београд, 2012.

811.163.41'367.623

811.163.41'373.45:811.512.161

НАТАША С. ВУЛОВИЋ*
МАРИЈА С. ЂИНЂИЋ
 Институт за српски језик САНУ**
 Београд

Прегледни научни рад
 Примљен: 08. 06. 2011.
 Прихваћен: 27. 12. 2011.

О МОРФОЛОШКО-СЕМАНТИЧКОЈ ВРЕДНОСТИ ТУРСКОГ ПРИДЕВА *КАРА* У СРПСКОМ ЛЕКСИЧКОМ СИСТЕМУ

У раду се говори о морфолошко-семантичкој адаптацији турског придева *кара* у српском лексичком систему и његовој деривационој продуктивности. Придев *кара*, који потиче из турскога језика, у српскоме језику јавља се углавном као први део твореница, полусложеница и сложеница; нпр. *кара-доба*, *караконџула*, *карабојити*, *каракушљив* итд. Циљ рада је анализа група твореница у којима се јавља *кара*, опис њихове структуре, утврђивање њихових значења, и на крају, утврђивање статуса придева *кара* у српском лексичком систему.

Кључне речи: придев, *кара*, лексичка јединица, твореница, сложеница.

У процесу позајмљивања, преласка речи из једног језика у други, све врсте речи не понашају се на исти начин, а и бројчана заступљеност није им једнака: најбројније су именице, па глаголи, а за њима следе придеви (Филиповић 1986: 127).

Придев који нас интересује турског је порекла. А придеви турскога порекла могу бити више или мање адаптирани, односно могу бити или

* Natasa.Vulovic@isj.sanu.ac.rs, Marija.Djindjic@isj.sanu.ac.rs

** Овај рад је настао у оквиру пројекта 148005 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који у целини финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

променљиви, са морфолошким карактеристикама српских придева или непроменљиви, са карактеристикама придева из несинтетичких језика. Досадашња истраживања су показала да су придеви турског порекла у српском језику најбројнији међу непроменљивим придевским речима страног порекла (Николић 1996: 36). За разлику од српског језика, где придеви имају ознаку рода, броја и падежа, зависно од именице уз коју стоје, придеви у турском језику представљају индеклинабилну врсту речи, немају род, број ни падеж, нити конгруирају са именицом уз коју стоје. Самим тим, велики број придева који потичу из турског језика на нивоу примарне адаптације, након трансфонемизације, задржава своје морфолошке и граматичке карактеристике, остајући непроменљива врста речи.

Један од непроменљивих придева пореклом из турског језика јесте и придев *кара*. Придев *кара* је стара изворна турска реч чија је употреба забележена и у Орхонским натписима, најстаријим писаним турским документима из прве половине 8. века. Придев *кара* је по својој морфолошкој структури једноставан или основни и има следећа значења у турском језику: **кара I. 1.** црн. **2.** таман, мрачан. **3.** црномањаст, кестењаст, тамносмеђ. **4.** суморан, бедан, лош, тежак, несрећан, јадан. **II. 1.** црна боја. **2.** *fig.* љага, мрља, срамота. **3.** *fig.* клевета, оговарање. Једнотомни речник турског језика бележи 134 изведенице од придева *кара* (Исп. ТС 2010). У српском језику овај придев се јавља самостално, већ само као први део сложеница и полусложеница. Таквих је твореница у српском језику велики број, оне припадају различитим врстама речи и формирају својеврсно деривационо гнездо. У њима се придев *кара* јавља у следећим значењима: *црн*, што му је и у турском и у српском основно значење, и у секундарним значењима *жалостан*, *тужан* и *тежак*, *велик*. Оваква полисемантичност могла је бити понета из турскога језика, а могла се развити и у српском језику по асоцијативном моделу *црн* – *несрећан* (Ивић 1995: 17–18). Карактеристично је и то да су творенице задржале семантичку провидност овог придева. Тако, *Речник САНУ* на следећи начин дефинише овај придев: *кара*- први део сложеница (и полусложеница) у значењу **а.** црн (често као саставни део личног имена или презимена): *караакшам*, *Карађорђе*, *каракос*, *Каралазић* и др. **б.** жалостан, тужан; тежак, велик: *карахабер*, *кара-севдах*. Забележен је у још два описна једнојезична речника (*Речник Матице српске* и *Речник ЈАЗУ*), Шкаљићевом *Речнику турцизама*, док га једнотомни *Речник српскога језика* из 2007. године не бележи. То је разумљиво стога што се у стандардном српском језику творенице са овим префиксоидом могу маркирати као застареле.

Као што смо већ напоменули, *кара* се не употребљава самостално у српском језику, изузев у једноме случају. Један случај самосталне употребе забележен је у Босанском Грахову: *кара* = *име црној кучки*.

Рећи ћемо нешто о статусу лексичке јединице *кара* у лексичком фонду српскога језика. С обзиром на то да се *кара* не јавља самостално у језику (изузимајући усамљен пример именице *кара*, у значењу „име црној кучки“), и да се увек јавља у иницијалној позицији сложених твореница, могли бисмо му одредити статус префикса или префиксоида. Међутим, семантички садржај лексичке јединице *кара* конкретан је, онакав какав имају придевске лексеме, а не апстрактан, неконкретизован, онакав какав имају несамосталне морфемске јединице, било оне префиксног или префиксоидног типа. Ова чињеница нам даје за право да лексички елемент *кара* сматрамо придевом, додуше, увек везаним у сложеницу.¹

Прикупљена грађа из описних речника српског језика обухвата око две стотине лексема. Скоро половину грађе заузимају антропоними, тачније презимена², затим следе именице, неколико придева, глагола и један прилог.

Мада није могуће одређеније рећи када је овај турски придев ушао у српски језик, поједини ономастичари сматрају да се он најпре појавио у антропонимији,³ као и да је постао саставни део балканске антропонимије због бројних примера антропонима с овим придевом у грчком, бугарском, македонском и румунском језику (Михајловић 2002: 505). Од ономастичких јединица, највише је антропонима, тачније презимена. Најпре их можемо поделити на она код којих је и други део презимена основа страног (турског) порекла, као: *Карабатак*, *Карабаи*, *Карабаша*, *Карабашев*, *Карадоламић*, *Карађоз*, *Карамут* и др. и на она код којих је та основа домаћег порекла и којих је много више. Према основи домаћег порекла од које се творе издвојићемо следеће типове: деапелативна презимена *Карабелић*, *Карабенић*, *Карагаћа*, *Караклајић*, *Карапанџа* итд.); затим, деантропонимска (која су и

¹ У литератури која се тиче творбе речи користи се више термина за први, несамостални део сложеница: везана основа (Бабић 2002: 371), префиксоид (Ђорић 2008: 121, Клајн 2002: 144), као и мање навођених: придевска морфема, лексикоморфема, аглутинативни елемент, аналитички придев, терминоелемент, везана лексичка морфема (уп. Ђорић 2008: 121). Клајн наводи две битне дистинктивне особине за разграничавање афиксоида (префиксоиди и суфиксоиди) од других врста композиционих елемената: а) префиксоиди и суфиксоиди образују серије речи и по томе су упоредиви са префиксима и суфиксима; б) префиксоиди и суфиксоиди носе значења целих речи и по томе су упоредиви са именичким (ређе придевским или глаголским) основама, а различити од префикса и суфикса. Такође, Д. Гортан-Премк у приказу речника Д. Шипке (Штасни 2008: 145) префиксоидима сматра несамосталне лексичке јединице које су на прелазу из лексемског на морфемски ниво, а тај прелаз је праћен преласком из двоморфемске у једноморфемску категорију. Као и префикси, и префиксоиди не носе граматичке информације.

² У турском језику деривационо гнездо придева *кара* бележи 957 речи, од којих су 497 различити ономастички називи (381 топоним, 108 антропонима, 3 оронима и 5 хидронима) (уп. Барјактар 2003: 74).

³ В. Михајловић сматра да је овај турски придев заменио антропонимијски модел типа Црномарковић, Црнокрак, Црношија који и даље постоји као категорија у нашем ономастичком систему (Михајловић 2002: 505)

најбројнија), међу којима је право деантропонимско презиме *Карабогдан*, док је већина њих настала додавањем *кара-* на наша презимена која су већ деантропонимска (*Карајанковић*, *Кајовановић*, *Каралазић*, *Карамарковић*, *Караматијевић*, *Караниколић*, *Карапавловић*, *Караперић*, *Караметровић*, *Карарадовановић*, *Карастојановић*, *Каратошић*, *Карафилиповић* и др.); и, на крају, детопонимска презимена (*Каравлах* (настало од *кара-* и етнонима *Влах*), *Карадаглић* (хороним настао према називу за област *Карадаглију*), *Карадачанин*, *Караман*, *Караманац*).

У нашој грађи потврђена су имена: *Каравида*, *Каравила*, *Карађуз*, *Каракасија*, *Карамата* и *Карапавле*, као и два надимка: *Карабаши* и *Карађорђе*⁴. Забележени етноними са префиксоидом *кара-* су: *Каравлах*, *Каравлахиња*, *Карадаглија*, *Карадачанин*, *Карадачанка*, *Караман*, а топоними: *Карабогданска*, *Карабурма*, *Каравлашка*, *Карадаг*, *Карадаглија* и *Караман* (Исп. Р. САНУ).

Од око десетак придева колико их је у нашој грађи, два су директно преузета из турског језика: *карадагли* (тур. *karadağlı*) и *каракашли* (тур. *karakaşlı*). Ови придеви представљају секундарне деривате у турском језику. Остали придеви, попут *каравенглијаст*, *каравлашки*, *каракос*, *каракушљив* и сл., резултат су деривације у процесу секундарне адаптације у српском језику. Најмалобројнији у грађи су глаголи (*карабојати*, *карабојити*) и само један прилог (*каравлашки*).

Очекивано највећи број лексема у грађи су именице⁵. Неке од њих су директно преузете из турског језика, у коме су и данас у употреби: *карабасан* (тур. *karabasan*), *карабатак* (тур. *kara batak*), *карабаши* (тур. *kara baş*), *карабибер* (тур. *kara biber*), *карабоја* (тур. *kara boya*), *карадуд* (тур. *kara dut*), *карадузен* (тур. *kara düzen*), *каракаш* (тур. *kara kaş*), *каракуш* (тур. *karakuş*), *карасевдах* (тур. *kara sevda*), *карахабер* (тур. *kara haber*) и др.). Бројније су оне именичке сложенице настале у процесу адаптације код којих је други део лексема домаћег порекла (*каравештица*, *карадоба*, *карамрак*, *карапатка*, *карапатак*, *карамрачина* и др.).

Ексерципирана лексика са *кара-* може се поделити у две семантичке групе: у једној је *кара-* у значењу *црн*, а у другој у значењу *жалостан*, *тужан*; *тежак*, *велик*. Дакле, у обе групе *кара-* има придевско квалификативно значење. Како бисмо ближе појаснили и представили карактер ових сложеница

⁴ Овде треба споменути и именице изведене од надимка Карађорђе (за Ђорђа Петровића, вођу Првог српског устанка) и породичног имена Карађорђевића: *карађорђевац*, *карађорђевизам*, *карађорђевићевац*, *карађорђијевац*, *карађорђуша*, као и придеве: *карађорђевски* и *карађорђевићевски*.

⁵ Лексема са префиксоидом *кара-* у описним речницима српског језика квалификоване су као застареле, у неким случајевима и као покрајинске.

разврстаћемо их у неколико тематских група према врсти денотата на који се односе њихова значења у Р. САНУ:

а. Лексеме које се односе на човека као носиоца одређених физичких и психичких стања: *карабахија* (злосрећник), *каравилка* (распусна жена), *карађоз*, *караџоз* (црноок човек; нескладно грађен човек), *карађозлика* (заводница), *каракаде* (аљкава жена), *каракос* (црнокос), *каракоса* (црноока жена), *каракут* (настран човек), *караџа* (одвратан човек) и др.

б. Лексеме које именују особу која обавља неку делатност или има одређени статус: *карабаш* (монах, калуђер), *карагун* (влашки сточар који носи одећу од вуне црнорунних оваца), *карађоз*, *карађозлија* (мађионичар).

в. Апстрактне именице које означавају одређени вид понашања или именују јака, тешка човекова осећања: *карађозлук* (лакрднијаштво, лакрдија), *карамерак* (велика страст; туга, сета), *каракада* (извештачено понашање), *карасевдах* (велика љубавна чежња, меланхолија).

г. Именице које означавају зоолошке термине или имена домаћих животиња, нпр. *кара* (име црној кучки), *карабатак* (ронац), *карабашка* (име овци), *каравранац* (коњ црне длаке, вранац), *караешилија* (коњ лаког хода), *караита* (име овци), *карајилија* (врста рибе сабљарке), *каракатница* (врста хоботнице), *каракача* (дугорепа сврака), *каракаче* (младунче свраке), *каракоњче* (гаталинка), *каракуша*, *каракушка* (кркуша), *карапуша* (црни жохар), *караџа* (животиња црне длаке – во, ован, овца).

д. Лексеме које су ботанички или агрономски термини или се односе на биљке и зачине уопште: *карабамња* (врста махунарке бамње), *карабаша* (врста јабуке), *карабашак* (врста пшенице), *карабибер* (црни бибер), *карабоба* (плод биљке удике), *каравилка* (кадифица), *карагаћа*, *карагача* (врста винове лозе и грозђа), *карагој* (зевалица), *карадашак* (врста пшенице), *карадуд* (црни дуд), *карамут* (врста јесење крушке чија кора поцрни кад плод сазри), *карашилама* (врста трешње) и др.

ђ. Лексеме које именују делове човековог или животињског тела: *карабатак*, *каразулов* (увојак црне косе), *караканг*, *каракандула*, *караканџа* (нога), *каракаш* (црна обрва).

е. Медицински термини и називи за разна обољења: *каракан* (обољење слузокоже), *каракуш* (коштана израслина, мртва кост), *каракушливост* (обољење мртве кости), *карапача* (гушобоља).

ж. Лексеме које означавају предмете: *каравила* (коса за кошење), *карагрош* (ситан новац), *карадозан*, *карадузен* (врста тамбуре), *каракача* (пањ; коларска алатка).

з. Лексеме које означавају временске периоде, прилике или природне појаве уопште: *караакшам*⁶ (црно вече), *карадачанин* (западни ветар који дува од Скопске Црне горе), *карадим* (црн дим), *карадоба* (зло доба), *караземан* (несрећан, зао час; тешко време), *караконџа*, *караконџул(а)* (дани када се појављују авети, утваре), *карамлук*, *карамрак* (потпун мрак, тама, тмина), *карамлучин*, *карамрачина* (аугм. и пеј. од *карамлук*, *карамрак*).

и. Именице које означавају врсту јела или пића: *карабиберлија* (врста ћевапчића), *каракаде* (замућено вино), *карапампула* (врста ракије), *караџоца* (лоше припремљено јело).

ј. Лексеме које именују натприродна бића (увек с негативном конотацијом) у значењу „приказа, авет, вештица, ђаво“. Такве су: *карабасан*, *каравештица*, *караконџа*, *караконџул(а)*, *каранђелоз*, *каранђоз*, *каранђолоз*, *каранџолос*, *карапања* и др.

к. Називи за боје и нијансе (црне и тамноцрвене боје): *карабој*, *карабоја*, *каравенгија*, *каравенглија*.

л. Лексеме које именују врсте игре или кола: *каравештица* и *каравлашка*.

љ. Лексема која означава локус, место: *караказан* (мучилиште у паклу).

м. Лексема која означава сродство, сродништво: *карабет*.

Када је у питању адаптација треба нагласити неколико чињеница о адаптираности придева *кара* у српском језику. Прво, овај придев фонолошки је адаптиран, његов фонолошки склоп не одступа од регуларних фонолошких склопова у српском језику. Друго, овај придев није морфолошки адаптиран (нема трородност, нема деклинацију, нема као други описни придеви могућност исказивања неодређеног и одређеног вида, и, разуме се, нема могућност компарације). Треће, семантички је адаптиран кад је у питању развитак полисемије, неадаптиран је кад је у питању деривациони развитак (код њега потпуно изостаје и суфиксна и префиксна творба). Четврто, адаптиран је кад је у питању творбени процес композиције.

⁶ У речницима је приметно различито писање одређених сложеница с *кара-* у првом делу (*кара-акшам*, *кара-доба*, *кара-хабер*), мада је у већини случајева писано заједно, као једна реч, што би с нормативне тачке гледишта и било прихватљивије решење.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Бабић 2002:** S. Babić, *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, treće, poboljšano izdanje, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Барјактар 2003:** N. Baryaktar, Kara ve Siyah Renk Adlarynyn Türkçedeki Kavram ve Anlam Boyutu Üzerine, *Dil Dergisi*, 125, Temmuz-Ađustos-Eylül, Ankara, 56–77.
- Вуковић, Недељков 1983:** Г. Вуковић, Љ. Недељков, *Речник презимена Шaj-каче*, Нови Сад: Матица српска.
- Ивић 1995:** М. Ivić, *O zelenom konju (novi lingvistički ogledi)*, Biblioteka XX vek, Beograd: Slovoграф.
- Клајн 2002:** И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*. Први део: слагање и префиксација, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства – Институт за српски језик САНУ.
- Михајловић 2002:** В. Михајловић, *Српски презименик*, Нови Сад.
- Николић 1996:** М. Николић, Непроменљиви придеви у српском језику, *Наш језик*, XXXI, 1-5, Београд, 35–55.
- Ракић, Станисављевић-Ракић 2005:** Р. Д. Ракић, В. Станисављевић-Ракић, *Српске породице и презимена: избор према грађи у литератури и изворима*, I књига, Београд: „Алтер-етно” центар / Мрљеш.
- Р. ЈАЗУ 1887:** *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: JAZU.
- Р. МС 1967, 1973:** *Речник српскохрватског књижевног језика*, Нови Сад–Загреб: Матица српска–Матица хрватска.
- Р. САНУ 1959–2010:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, Београд: САНУ – Инститит за српски језик.
- РСЈ МС 2007:** *Речник српског језика*, Нови Сад: Матица српска.
- ТС 2010:** *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Türk Dil Kurumu, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ђорић 2008:** Б. Ђорић, *Творба именица у српском језику (одабране теме)*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
- Филиповић 1986:** R. Filipović, *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Školska knjiga.
- Шкаљић 1979:** Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo: Svjetlost (6. izd. 1989).

Штасни 2008: Г. Штасни, *Творба речи у настави српског језика*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност.

ON MORPHOLOGICAL-SEMANTICAL VALUE OF THE TURKISH
ADJECTIVE *KARA* IN SERBIAN LEXICAL SYSTEM

SUMMARY

This paper is on the morphological-semantic adoption of the Turkish adjective *kara* in Serbian lexical system and its productivity in derivation. Adjective *kara*, which originates from Turkish language, mostly appears in Serbian language as the first part of word formations, half-compound words and compound words, for example *kara-doba*, *karakondžula*, *karabojiti*, *karakušljiv* etc. The aim of the paper is to register all word formations in which *kara* appears, the description of their structure, definition of their meanings, and at the end definition of the status of adjective *kara* in Serbian lexical system.

Key Words: adjective *kara*, lexical item, complex word, compound.

Nataša S. Vulović
Marija S. Đinđić